

Радослава Ганева

**БЪЛГАРСКОТО СЕЛО МЕЖДУ
ТРАДИЦИИТЕ И НАСИЛСТВЕНАТА
МОДЕРНИЗАЦИЯ**

ГОДИШНИК НА ВУАРР

ТОМ VII

Д-р Радослава Ганева завършва Софийския университет „Св. Климент Охридски“, специалност „История“ и специализира в катедрата по Етнология. Редовен докторант в Етнографски институт и музей към Българската академия на науките. Доктор по етнология.

От 1995 година е сътрудник в Асоциацията за антропология на Балканите. Член е на Европейската асоциация на социалните антрополози от 2008 г.

Хоноруван преподавател по „Визуална антропология“ от 2008 до 2016 година в СУ „Св. Климент Охридски“. От 2011 година е главен асистент във Висше училище по агробизнес и развитие на регионите.

Автор е на монографията „Знаците на българското традиционно облекло“, на учебник по „Етнология“ за студенти от ВУАРР и на редица публикации, посветени на материалната и духовна култура на българите като част от процесите, водещи от традиция към съвременност.

UNIVERSITY OF AGRIBUSINESS AND RURAL DEVELOPMENT
YEARBOOK, VOLUME VII, 2019

**BULGARIAN VILLAGE BETWEEN TRADITIONS
AND FORCED MODERNIZATION**

Radoslava Ganeva

Abstract: In the mid-twentieth century Bulgarians suffered not only the consequences of World War II but also the incredible changes in the total transformation of society. Bulgarian peasants were facing the end of the conditions in which they had complete control of their social reproduction through inheritance of the family estate. The transition from the individual to the collective began with a strategy aimed at imposing a new construction of social reality in which private property and personal business initiative were denied. The Bulgarian village was doomed to collectivization - the largest of all the „events“ of the regime of that time. Changes were made possible by the divergence of ideas of sons and fathers, due to their different position in the social space. Women were also choosing a new social role, drawn by the change in their status, to equal rights and promises of professional realization. In order to achieve this goal agitational techniques were being used in the country with full scope, new patterns of behavior and imitation have being imposed, a new lifestyle, a new way of dressing. The old replaced the new with the price of huge deprivation. In the forcible social production of meanings, any connection with the traditional should and it was be broken. Centrally conducted were attempts to replace and depersonalize the traditional system of customs of the Bulgarians - calendar, work, birth, family holidays or customs and rituals. Traditional clothing has come to an end as a result of the depletion of its iconic significance to the community which was under continuous and effective pressure to transform and obliterate.

Keywords: village, collectivization, propaganda, holiday-ritual system, clothing.

БЪЛГАРСКОТО СЕЛО МЕЖДУ ТРАДИЦИИТЕ И НАСИЛСТВЕНАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ

Радослава Ганева

Резюме: В средата на XX век българите понасят не само последиците от Втората световна война, но и невероятните промени на тотално преобразуване на обществото. Българските селяни са изправени пред края на условията, в които са имали пълен контрол на своето социално възпроизводство чрез наследяване на семейния имот. Започва преходът от индивидуалното към колективното чрез стратегия, целяща да наложи нова конструкция на социалната реалност, в която частната собственост и личната стопанска инициатива са отречени. Българското село е обречено на колективизация - най-мащабното от всички „мероприятия“ на режима от това време. Промените стават възможни с разминаването в представите на синове и бащи, обусловено от различната им позиция в социалното пространство. Жените също избират нова социална роля, привлечени от промяната в статуса им, към равни права и обещания за професионална реализация. За постигането на тази цел в държавата с пълен размах се използват агитационни прийоми, налагат се нови модели на поведение и подражание, нов стил на живот, нов начин на обличане. Старото сменя новото с цената на огромни лишения. В насилствено прилаганото социално производство на значения всякаква връзка с традиционното трябва да бъде и е разрушена. Централно дирижирани са опитите за подмяна и обезличаване на традиционната обичайна система на българите - на календарните, трудовите, родовите, семейните празници или обичаи и обреди. Настъпва краят на традиционното облекло като резултат от изчерпването на неговата знакова значимост за общността, която е под непрекъснат и ефективен натиск за трансформация и заличаване.

Ключови думи: село, колективизация, пропаганда, празнично-обредна система, облекло.

Още от първите ми участия в студентски теренни проучвания един израз остана в съзнанието ми - „като дойдè ТКЗС-то“. В селата всички респонденти, с които съм разговаряла, го използват и в действителност отбелязваха времето, когато в българското село с един замах се пристъпва към тоталното ликвидиране на традиционното.

В периода до Втората световна война, независимо от факта, че семействата отглеждат все по-малък брой деца, населението продължава да нараства, което довежда до голяма пренаселеност в българското село. Според данните от преброяванията към 31 декември 1920 г. селското население включва 3 880 596 души (80,1%), а към 31 декември 1946 г. достига 5 294 161 (75,3%). Слабите миграционни процеси не влияят на броя на селските жители - над четири пети от тях до 50-те години на XX век никога не са се премествали¹. Притокът към градовете не е по-голям от 10 000 души средногодишно и съотношението между градско и селско население е почти постоянно - 1:4. Известно развитие получават ежедневните трудови миграции към промишлените предприятия в Габрово, към Пернишките каменовъглени мини и към столицата, но немалка част от индустриалните работници, особено тези в мините, продължават да имат и свое селско домакинство. Много от селските бакали, кръчмари и търговци, както и занаятчиите, същевременно са и земеделци. Най-голям е обхватът на мигриралите лица от село в село – 55,1%, при което броят на момичетата, омъжени в други селища, значително се увеличава. За разлика от тях младежите по-рядко напускат родното си място.

В селското стопанство се запазва тежкият физически труд, наличието на голямо количество евтина или безплатна работна ръка, както и липсата на перспектива за значителна част от младото поколение, чийто дял в селата до 29-годишна възраст през 1934 г. е 62,3%². При недостига на земя поземлената собственост се раздробява и общият брой на земеделските стопанства през 1946 г. възлиза на

¹ Данните за миграционните процеси са от: Данаилов, Георги, „Изследвания върху демографията на България“, част 1, С. 1930: 227); Стефанов, Иван, ред. „Демография на България“, София, 1974: С. 31,34; Жекова, Ветка „Миграцията в България и нейното отражение върху демографските процеси и структури“, Население 1-2/2006, с. 20-40; НСИ, Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства през 2001, Т.1, Население, кн.6 миграция на населението, с. 11-35:13.

² Населението на България в началото на 21 век, С. 2011: 49, 50.

1,1 млн., разположени върху 46 млн. дка³. Ефективността на българското селскостопанско производство е ниска и по опазаряване на продукцията в домакинствата остава на едно от последните места в Европа.

Световната икономическа криза (1929-1933 година) довежда до обезценяването на земеделските произведения и силното спадане на покупателната способност на селяните. Средният доход на глава от селското население се оформя четири пъти по-малък от този на градските жители. В средата на XX век българското земеделие и селото като цяло се намират в изключително тежко състояние, „което тегне върху националната икономика, върху колективната психология, върху общите процеси на модернизация на обществото“⁴. Ситуацията в страната и последвалите колосални трансформации в българското село - историческото време на преораните слогове, е тема, разработена основно от Михаил Груев. Авторът очертава тенденция на общо, но слабо подобряване на икономическото състояние през втората половина на 30-те и началото на 40-те години, когато се търсят пътища към модернизиране⁵. В земеделието се забелязва стремеж към увеличаване на техническата съоръженост, бърз темп на растеж показва и производството на животински продукти. Богати традиции и значителен принос в развитието имат учредените кооперации, но - независимо от разпространението на тази форма - до 1944 година почти не се създават такива за колективно обработване на земята. Предпочитанията и доверието на българските селяни печелят „Всестранните кооперации“, които помагат за осигуряването на земеделски кредит, за изкупуването на готовата продукция и закупуването на машини, за създаването на маслобойни, винарски изби и пр. Броят на членовете им, като движение за свободно коопериране на собственици, достига до около 1 млн. души.

Втората световна война налага все по-голяма намеса на държавата в стопанския живот, и в частност в земеделието. Започва спускането на годишни посевни планове, нарядната система е твърдо установена. Това води до нарастване на недоволството на селяните, до активизиране на комунистическите настроения сред тях и включването им в нелегалната съпротива. Важна характеристика на българското

³ Матеев, Б. „Движението за кооперативно земеделие в България в условията на капитализма“, С., 1967:12.

⁴ Груев, М. 2009: 34.

⁵ Груев, М. цит.съч : 30-33, 40.

партизанското движение е, че над 75% от партизаните са категоризирани като селяни, а 85,37% като родени на село⁶.

След преживените тежки десетилетия на войни и преврати, на национална трагедия и самоунищожение, през 40-те години на XX век българите понасят не само последиците от войната, но и невероятните промени на тотално преобразуване на обществото. Парижкият мирен договор от 10 февруари 1947 г. финализира участието (или както се оказва неучастието) на страната във военните действия, от които тя излиза с 40 000 жертви, дадени в подкрепа на антихитлеристката коалиция срещу бившия си съюзник Германия. В настъпващото световно раздвоение България се изолира с желязната завеса / прегръдка на СССР. И приема една нова социалистическа докса, „една особена гледна точка, гледната точка на господстващите, която се представя и налага като универсална“⁷. Нейната същност изисква пълното ликвидиране на частната собственост под ръководството на работническата класа. За Бурдийо класата е продукт на теоретически ефект, упражняван от произведенията на Маркс, и от класа „на книга“ към „реална“ класа може да се премине само с цената на политическата работа по мобилизация с оглед общи цели, и по-специално в противовес на друга класа. „Да се направят видими, явни, неявните социални разделения. Да се наложи гледище за разделенията“⁸. Основното разделение, което новата власт в България започва да провежда, е теоретично обосновано - то е с врага, с буржоазията и нейните притежания, но в страна с преобладаващо селско население, на дневен ред са собствениците на земя. Българските селяни са изправени пред края на условията, в които са имали пълен контрол на своето социално възпроизводство чрез наследяване на семейния имот. Започва преходът от индивидуалното към колективното, принцип на всяка призната или признаваема принуда.

Стратегията, целяща да наложи нова конструкция на социалната реалност, трябва да промени на първо място отношението към селянина. До момента левите интелектуалци са демонстрирали в духа на марксистката идеология само класово превъзходство, но с топло чувство и разбиране за изостаналостта на „първобитния селяк“. *„Първобитността, за която ще става дума, се коренеше в*

⁶ Дочев, Д. „Партизаните - мит и реалност“, Пловдив, 2004:209; Груев 2009: 54-56.

⁷ „гледната точка на тези, които владеят, владеейки държавата, и които, правейки държавата, са конституирали своята гледна точка като универсална гледна точка“. Пиер Бурдийо 1997: 110.

⁸ Бурдийо, П. 1993: 23, 29, 49-50, 143.

затвореното, натурално земеделско стопанство, явяващо се господстващ начин на производство. Подавяващата се част от нашия народ, обединена и същевременно разкъсана в родове и задруги, се гушеше в своите държави (родови землища) в малки отделни села, свързани само с коловози, и живееше лесно и просто, без голямо напрежение на ума, облегната на ралото и овчарската гега⁹. На новата власт са необходими нови категории и всички усилия се полагат в посока на противопоставяне според притежанието. Задачата е амбициозна в българските условия, където границите между дребната поземлена собственост (до 50 дка), средната (между 50 и 100 дка) и едрата (500 дка) са доста условни и различията между тях в общи линии не водят до видими разминавания в начина и качеството на живот. Изключение правят донякъде собствениците на по-едрите стопанства, които са около 200 на брой, като тяхната стопанска структура в най-голяма степен се доближава до модерното, пазарно ориентирано земеделско стопанство¹⁰. В българската традиция най-заможните българи са наричани *първенци, стижни, възможни*. Вакарелски ги описва и като „малки селски чорбаджии“ - *по-многобройна прислойка, освен заниманието със земеделие и скотовъдство, владеят мелници, дюкяни (кръчми, бакалници, млекарници, ханове) в селото, с което увеличават доходите си. Те живеят по-близо до масата от населението. Различават се само с по-доброто си обличане. Близките и семействата им вземат лично участие в работите. Наричат ги „възможни хора“, „добри“ (равно на състоятелни) хора“. Тук спадат и селските свещеници“. За автора „чорбаджии“ са *“тези с по-големи недвижими имоти, много над средното имотно състояние, изключително с ратаи. Притежават и по-големи стада.“* Представена от него е и една по-малка група - т. нар. „чифликчийски чорбаджии“ - *„които живеят откъснато, обличат се луксозно, с различен домашен бит, “те се големят“ със съзнание за социално различие“¹¹.**

В комунистическата стилистика след Девети септември вече са в оборот други термини като: бедни, „пролетаризирани“ селяни, „селскостопански капиталисти“ или „селски богаташи“, обединени в новата съветска дума „кулаци“. За тях настъпва ситуация, в която *„марксистката теория за класите служи за юридически резолюции, които са нередко и екзекуции: в зависимост от това дали си или не си*

⁹ Хаджийски, Иван 2002: 48, 70.

¹⁰ НРБ, 2011:146.

¹¹ Вакарелски 1977:452, 455.

кулак, можеш да загубиш живота си или да го спасиш“¹². За останалите, на които се разчита за изпълнението на държавните планове, се въвежда междинната категория „заможен селянин“, при условие че представителите ѝ проявяват лоялност към властта. Именно те ще понесат тежестите на икономическата принуда до пълното ликвидиране на частната собственост. Дребните собственици не са изключени от процеса на трансформация, защото според партийните виждания: „Те не използват наемен труд, но поради своя частнособственически характер бяха основа, от която израства капитализъм“¹³.

Още в началото на периода, наречен „народна демокрация“ (1944-1947), в присъствието на съветските войски властта на Отечествения фронт, доминирана от комунистите, започва ударно прилагане на сталинския подход в законите и беззаконието. Българското село е обречено на колективизация - най-мощното от всички „мероприятия“ на режима от това време. Започва се със Закона за трудовата поземлена собственост от 12 март 1946 г., който ограничава стопанствата в размер до 200 дка (за Добруджа - 300 дка.). Прилагането на някогашния болшевишки призив: „земята на селяните“ практически довежда до окончателното раздробяване на земеделските стопанства. На оземлените безимотни и малоимотни селяни се опрощава стойността на получените имоти (до 50 дка), при гарантирано запазване от 5 до 10 дка земя за лично ползване, но при условие че влизат в Трудово кооперативните земеделски стопанства¹⁴.

В официалната история на БКП откриваме обяснението, че: „Аграрната реформа в България, където нямаше помещицко земевладение, бе насочена главно срещу селските капиталисти“¹⁵. Констатацията, че българските селяни не са руски помещици, вероятно показва творческия подход по въвеждането на чуждия модел в местните условия. С новата Конституция на Народна република България от 4 декември 1947 година (известна още като „Конституция на строящия се социализъм“) е узаконено правото да се определя размерът на земята, притежавана от частни лица и недопускането на крупни земевладения. За земеделските собственици действа и прогресивно-подоходния данък, като се прилага диференциран подход - дребните стопанства (до и около 30 дка) са освободени или размерът на данъка за тях е до 4 000 лв, при

¹² Пиер Бурдийо, 1993:55.

¹³ История на БКП, 1981:440.

¹⁴ Груев М цит. съч. : 81, 82, 264.

¹⁵ История на БКП, 1981 цит. съч.: 448.

останалите достига 70 000-100 000 лв.¹⁶. Въвежда се и практиката на т. нар. *заменки* - разделянето на имотите на колкото може повече парчета, пръснати в периферията на селското землище, за да се затрудни максимално тяхната обработка, при специален подбор и целенасочено препращане „по симпатии“ към безводни и каменисти терени, с бедни почви. Това е само част от политиката „за ограничаване и изтласкване на кулашките и други прослойки на село“, както е посочено в партийната история¹⁷.

Под претекст, че се води борба със спекулата и с придобитите от войната печалби, се създават законови условия за сериозно настъпление срещу частната собственост и стопанската инициатива¹⁸. Системата на държавните доставки се усъвършенства и обхваща между 50% - 70% от селския труд. Съобразно прилагането на задължителното изкупуване, държавата спуска посевни планове, като всички природни рискове са за сметка на селяните. Неизпълнението им се счита за вредителство и дава възможност за конфискуване на имотите. Излишъците могат да се предложат на пазара, но по т. нар. „пределни цени“ между 1/4 и 1/3 от пазарната им стойност. Селскостопанската продукцията се обезценява допълнително след предприетото няколкократно понижение на цените на основните хранителни и промишлени стоки. Проведената парична реформа стопява спестяванията.

През 1947 г. със Закона за национализацията се отнемат маслостроителните, дараците, содолимонадените работилници, мелниците и пр. Следващият натиск се осъществява с приетите през 1948 г. Закон за изкупуване на едрия земеделски инвентар от частните собственици и Закон за забрана на договора за наем на изполица. С първия се национализира тежката селскостопанска техника (около 3 500 трактора, приблизително толкова вършачки и 1 600 тракторни плугове) и се предоставя на създадените машинно-тракторни станции. Вторият премахва арендните отношения в селото¹⁹. Със създаването на Централния кооперативен съюз се обезсмисля независимата дейност на многобройните селски кооперации, на кооперативната търговска мрежа и фактически се ликвидира автентичното кооперативно движение.

Единствената възможност за българския селянин е неговото присъединяване към общата дейност в Трудово кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС) и това може да стане само, ако се

¹⁶ Груев М цит. съч.: 76, 103.

¹⁷ История на БКП, 1981 цит. съч.:480.

¹⁸ НРБ 2011: 78; Груев М цит. съч.:93, 94, 99, 265.

¹⁹ История на БКП, 1981 цит. съч.: 470.

предостави цялата земя, добитъка и земеделските сечива²⁰. Върху останените „за лично ползване“ парцели допълнително се налагат ограничения. Те могат да бъдат в размер от 2 до 5 дка (включително къщата с дворното място) в зависимост от географските дадености. Позволява се запазването само на една глава впрегатен добитък (кон, магаре, катър, муле), една глава едър рогат добитък (крава или биволица, по изключение) и до 5 овце.

От 1950 г. се открива нова възможност в ТКЗС да се включат освен собственици с реални поземлени имоти и членовете на техните семейства, което увеличава натиска върху бащите от техните по-податливи на въздействие синове. Годината е считана за прелом в селското стопанство, започва масовото коопериране. Формално към национализация не се пристъпва, но реално селяните губят собствеността си. Те се превръщат във фиктивни притежатели на земя, за която имат документ за собственост, но не могат да разполагат с нея, да я продават и наследяват²¹.

Наричат ги „трудещите се селяни“, „кооператори“, но спрямо представите от тяхното минало положението им е на ратаи. В резултат от обещаното равенство стават един вид наемни работници, защото партийната мисъл е постановила: *„Днешният селянин-кооператор - неговата съдба, неговото място в живота не зависят от собственото му парче земя, а от неговия труд в кооператива“*²². Натискът върху селяните е толкова мащабен, че в началото на 1957 г. в кооперативните стопанства е включена 86,5% от обработваемата земя, а до средата на 1958 г. - 92%. И възторжено се прокламира фактът, че *„българските селяни, втори в света след съветските селяни, спечелиха великата битка за победата на социализма в селото“*²³.

Предстоят още по-големи преобразования, които трябва напълно да изравнят селяните с работническата класа. Следва техният „доброволен“ отказ от полагаемата им се рента. Започва обединението и окрупняването на вече създадените по места трудово кооперативни земеделски стопанства. От 3 457 съществуващи ТКЗС-та възникват нови 972 едри кооператива, обхващащи по няколко селища. Така се *„обобществява кооперативната собственост и се доближава до държавната“* и това е само началото.

²⁰ НРБ:156, 157.

²¹ Груев, М. цит. съч.: 281, 305.

²² Живков, Т. Партиздат. Т.1, С. 1985:457.

²³ История на БКП, 1981 цит. съч.: 514.

Новото отношение към селяните е засвидетелствано в отчетния доклад на ЦК на БКП пред Седмия конгрес на БКП (2 юни 1958 г.), където Т. Живков пояснява: *“Трябва да се изтъкне, че една част от тях правилно оценяват великодушието на народната власт, разсъждават като реалисти, разбират, че връщане назад не може да има, и са тръгнали по единствено правилния път, който им е открила народната власт, пътя на трудовото превъзпитание”*²⁴.

С провежданите мероприятия в изключително бърз темп се цели да се заличи истинският култ към земята на българския селянин – отношение, представено в популярните описания на Иван Хаджийски: *„Селянинът наричаше „държава“ своето земеделско имение. И до днес в Троянско можете да чуете: „Отивам в държавата си“... Та и светът свършваше с баирите, които ограждаха тези малки отечества“*. Или традициите в животновъдството и грижата за т. нар. *„стока“* - *„нито копривщенските скотовъдци, нито добруджанските овчари от Котел, Градец, Жеравна приемаха за овчари хора, които нямаха поне 10-15 овце в стадото. Защото „не ще ги боли сърцето за имането“*. По същата причина на младите овчарчета даваха по едно шилеце - да се чувстват още с отиването при стадото собственици и със съзнанието на такива да почнат овчарлъка”²⁵.

Несъмнено изключителна роля в процеса на отказ от дълбоко вкоренените ценности изиграват чистките, Народният съд, затворите, лагерите, изселванията, преследванията, страхът, ликвидирането на партията, която защитава правата на селото, преклонението на оцелялата ѝ част пред комунистите, както и обидите, неприемането и отхвърлянето на целия досегашен начин на живот, безнадеждността или силата на санкциите. Съществуващите в едно общество санкции изиграват, според Х. Арент, решаващата роля, съставляват мотивите на индивида да приведе поведението си в съответствие с практиката. Те са ефективни чрез стремежа му да получи одобрението и да избегне неодобрението на заобикалящите го, да спечели предполагащите от обществото награди и да избегне наказанията, с които го заплашва²⁶. Одобреното поведение на българските селяни включва надеждите, че ще направиш нещо ново, ще е грандиозно, ще е добро за всички, че там някъде това се е случило (така ти казват и ти се иска да е истина), още повече, когато това споделят младите, собствените ти деца. Един стар земеделец ми разказа, че при целия ентузиазъм и вяра, с които

²⁴ Живков, Т. Парт., Т.1, С. 1985 : 159).

²⁵ Иван Хаджийски, 1986: 262-263, 240.

²⁶ Арент, Х.,1997:231.

убеждавал баща си, между другото основател на Всестранната кооперация в селото, за бъдещето на съвместната обработка на земята, той смеейки се му повтарял: „сине, там искат да отидат само най-некадърните и мързеливите стопани“.

Промените стават възможни с разминаването в представите на синове и бащи, обусловено от различната им позиция в социалното пространство. Социалната структура на българското село се изгражда от характерен вид обичайно регулиране, традиционна нормативност, отразяваща социалното значение на възрастта. За първи път се появява възрастово противопоставяне, нещо недопустимо за установените традиционни отношения. Несъвместимостта на старите правила и новите условия тласка младите към собствени поведенчески стратегии, вървейки срещу утвърденото социално възпроизводство, губейки правото си на наследяване. Те стават жертва на друг вид насилие, на символното насилие, монополизирано от властта, която определя кое е право, истина, добро, справедливо, кои са универсалните ценности, поне докато им вярваш. В настъпление е мощна пропаганда чрез строго контролираните вестници и радио, с културните бригади и персоналната агитация, с рецитали и речи - по села, квартали и махали, в кръжоци и в казармата. В страната действат активистите на 7 292 комитета на Отечествения фронт, местните партийни комунистически организации разгръщат широка и енергична разяснителна работа сред селяните под надслов: „Аграрната политика на партията е кръвно дело на целия народ“. По-късно ще ги нарекат „апостолите, които събираха в първите трудово кооперативни земеделски стопанства човешка душа по човешка душа, парче земя по парче земя!“²⁷.

Работническият младежки съюз /РМС/, който на 9 септември 1944 г. заедно с БРП /к/ излиза от нелегалност, за кратко време се превръща в организация с около 420 000 членове, в която най-масово се включва селската младеж²⁸. Създава се т. нар. „бригадирско движение“, в което участват близо 300 000 млади българи. Започва „великото строителство на социализма - база на великия и неотменим строй на човечеството – комунизма“. В изследването си Станка Минкова и Трифон Трифонов констатираат, че у младото поколение се създава ново „Аз“, вплетено в еуфорията на събитията, набързо социализирано и неузряло фиктивно, „Аз“, което по-късно е заменено със социалистическото „Ние“: „Ученици и студенти изграждат язовири,

²⁷ Живков, Т. Т.3, 1985, С. 85.

²⁸ Станка Минкова, Трифон Трифонов, „Български дух, душевност и духовност през вековете“, С., 2003: 320.

железопътни линии, шосета. Хиляди млади хора с ограничени дажби за хляб строят социализъм и в строй пеят: „Я другой такой страной не знаю...”, а професори по философия и етика пишат студии „ние изграждаме язовири и те нас изграждат“²⁹. Символното насилие, съчетано с обещание за символна печалба, принуждава цяло едно поколение да капитулира в името на исканото от техните деца „светло бъдеще“ и възможност за реализацията им. Неслучайно един от най-силните начини за въздействие се оказва разиграното даване на ОФ-бележка за право на образование на децата срещу включването в ТКЗС на родителите.

В преследването на все по-пълното изживяване на патриархалността в семействата, и особено в селските, агитацията на новата власт се съсредоточава към жените. Проведените мероприятия за подобрене на селския бит са резултатни и до голяма степен подпомагат домакинската работа. През 1946 г. са приети Закон за хигиенизиране на селата и Закон за земеделско образование и подобряване бита на селските жители, насочени към благоустройството (с типови планове за жилищни и обществени сгради), към почистването на селищата и жилищата, към повишаването на здравната култура на селото. Разширява се мрежата на водоснабдяването, разгръщат се усилията по електрификация. Най-много е постигнатото с намалението на ендемичната смъртност, което в максимална степен е резултат от въведените грижи през време на бременността и квалифицираната медицинска помощ по време на акуширането. Държавното централизирано здравеопазване показва определени предимства през този период, когато доминиращо влияние върху смъртността имат заразните болести, а детската смъртност е определящият компонент на общата смъртност. Рязкото им спадане допринася за намаляването на натиска за раждане на много деца. Вече няма възрастови групи на свръхсмъртност за женския пол и точно обратното, налице е ясно изразена по-голяма смъртност за мъжкия пол³⁰.

Жените са убеждавани да преодоляват отреденото им положение на „експлоатирани“ от семействата си, като им се предлагат модели за успех чрез професионална реализация. Новата политика обещава промяна в статуса им към равни права мъже / жени. В писмото на Г. Димитров до делегатите на Първия конгрес на Българския народен женски съюз (БНЖС) от 14 юли 1945 г. са дадени основните насоки:

²⁹ Станка Минкова, Трифон Трифонов, 2003, цит.съч: 315, 328.

³⁰ Стефанов И, 1974:95, 97,107; Марта Сугарева, Камелия Лилова, „Демографско възпроизводство в европейските страни след Втората Световна война“, С. 2010: 131.

„Пред женския съюз стои задачата всемерно да помогне за политическото просвещаване и повдигане на културното равнище на трудещите се жени, особено селянки, които живеят в много трудни условия. Със средновековното разбиране, което все още има разпространение у нас, че мястото на жената е само домашното огнище, че нейното задължение се изчерпва с грижата за мъжа, децата и къщата, че жената има „дълги коси, но къс ум“ е необходимо един път завинаги да се свърши. Мъж с такова отношение към жените е недостоен да бъде в културното общество, той е непълноценен гражданин на нова, отечественофронтowska България“³¹.

Следвайки указанията, през 1946 г. БНЖС мотивира дейността си с *„необходимостта да се установи здраво, културно отношение към жената като към жена-човек, жена-другар, жена-майка на нашите деца, най-голям капитал на народа“³²*. През следващата година в централния курс за агитаторки на организацията задачите са поставени значително по-целенасочено: *“ние трябва да възпитаваме така жените, че политически да виждат много по-напред и да се приготвят за безболезнено преодоляване на трудностите. Жените са политически неустойчиви и плячка на реакцията по този въпрос. Ние трябва да разясняваме на жените какво нещо е политиката. Политиката това е самият живот. Това е ежедневието на нашия живот“³³*. Акцентите вече са: пропагандата за местните избори, кооперирането, прибирането на реколтата и продаването на зърнени храни на държавата. Въвеждат се и нови форми: *„Ние имаме летящи агитки: група другарки и девойки изнасят кратка литературно-музикална програма на всички махленски седенки. Ние провеждаме съвещания на агитките из цялата околия и най-добрите агитки излъчихме на околийското състезание“³⁴*.

При съществуващите традиции в селото седянката, на която близки и познати жени от махалата се събират вечер в някоя къща, за да плетат и шият заедно, се оказва най-популярната форма за агитация. Според указанията, в една интимна среда между организирани и неорганизиран жени, непринудено се повдигат и разясняват стопански, политически и други въпроси от нарочно подготвени другарки. Новата седянка си има вече и политически отговорник. В Доклад на главния секретар на БНЖС се отбелязва, че *„Една от най-удачните форми за провеждане, както на организационната, така също и на културно-*

³¹ Ф №7, опис 1р арх. ед 141.

³² Ф №7, опис 1р арх. ед 141 С.19.

³³ Ф7, опис 1, арх. ед 50 С115.

³⁴ Фонд 7, опис №1, арх. ед 1 С.310; Фонд 7, опис 1, арх.ед.45.

просветната и политическа дейност, особено между жените в селата, се оказва седянката. След 9 септември организираниите в БНЖС жени използваха тази форма, като я разшириха и занесоха от тесните частни къщи в светлите и широки училищни и читалищни салони. На тези седянки жените съчетават трудовия елемент с културно-просветната работа. На така организираниите седянки се изнасят кратки беседи с литературно-музикални номера, декламации, песни и др., а често седянките завършват с китни народни хора и ръченици. От първия конгрес до края на 1945 г. [са проведени] – 10 083, през 1946 – 43 640, през 1947 – 12 849. На тези седянки жените се стичат масово – и членки, и нечленки. При хубаво време се устройват на открито – в училищни дворове, градини или площади и тогава добиват физиономия на общоселско просветно събрание, придружено с литературно-музикална част, където отиват всички“³⁵.

До Втората световна война от 1 000 жени със самостоятелни занятия 8 са учителки, 2 са чиновнички, 14 са слугини и 928 са селски стопанки³⁶. В селата, освен с раждането и отглеждането на децата, жените активно участват и в селскостопанското производство в рамките на своите семейства. Съобразно приетия модел на „всеобща трудова заетост“ те трябва да се пренасочат към ТКЗС. Привличани са с обещанието да бъдат икономически независими, без да са обременени повече от мъжа в своята професионална дейност и с възможността да добият подходяща квалификация. Масовото им включване довежда до преразпределение на платения труд между двата пола, но без промени в разпределението на труда в домакинството и отглеждането на деца.

На Петата конференция на ТКЗС (2 декември 1957 г.) се отчита, че кооперативният строй е разкрепостил жените като ги е направил равноправни строители на социализма. Те най-активно участват в живота на кооперативните стопанства и имат огромен дял в постигнатите успехи³⁷. Десет години по-рано (на подобен форум) е направена и първата тревожна констатация: „навсякъде женската забрадка преобладава на полето“. Разбира се, приема се с обяснението, че „жените служат на кооперациите вярно и предано“³⁸. Тази тенденция (можем да я наречем „на бялата забрадка“) се превръща в

³⁵ Фонд 7, опис №1, арх. ед 1, С.174 ; Ф7, опис 1, арх. ед 50 С. 181.

³⁶ Данаилов, Г 1930: 228.

³⁷ Живков, Т. Т.1, С. 1985: 201.

³⁸ (7-1-2 Приветствие на Трайчо Костов, под-председател на МС към Втория конгрес на БНЖС, 1947г Фонд 7, опис№1, арх.ед1 С. 37).

една от най-трайните и знакови в развитието на социалистическото селско стопанство.

Коефициентът на трудова активност на българките нараства до един от най-високите в Европа, значително по-голям именно в селата. При преброяването на 1 декември 1965 г. кооперираните селянки-жени са с 325 хиляди повече от кооперираните селяни-мъже и представляват 41,4% от цялото женско население.³⁹ В тази посока ще си позволя да използвам едно от крилатите обобщения на Първия секретар на БКП Т. Живков: „*За никого не е тайна, другари, че в най-трудните години на социалистическото преустройство на селото върху нежните и яки плещи на българката легна не само мотиката, легна с цялата си тежест българската земя. И тя, българската селянка, издържва тази тежест!*“⁴⁰.

Популистката фабрика за образи е отворила широко врати, друг е въпросът доколко те са сполучливи. Женските списания се насочват към разкриване предимствата на новия стил на живот. На първите им корици се появява препоръчителният идеал за съвременна селско-стопанска труженичка, винаги близо до любимия символ (най-изтъкваната първопричина за уедряването на земята) – тракторът / комбайнът. При излизането на съответните месечни броеве работещите на село са показани като илюстрация на извършвания сезонен труд. Това са млади момичета, задължително доволно усмихнати, със здрав вид и с елементи от мъжкото облекло (търсени или вече наложени). В началото, в годините на масовата колективизация, както всичко останало, от практиката на СССР е заимстван и следреволюционният образ на грубата сила, на „жената-мъж“. И на кориците на сп. „Жената днес“ се появява колосалното рисувано изображение на плащеща, огромна кооператорка в работнически комбинезон, която кара трактор сред ширнали се поля и пушещи комини, в далечината нейна другарка в народна носия също е яхнала трактора. Впоследствие грешката с грубия вид е преодоляна. Все пак плещите на българката, както вече стана ясно от посочения по-горе цитат, трябва да са яки, но и нежни. Новите образи-еталони са смекчени:

Октомври 1952 г. корицата на сп. „Жената днес“ 10 бр. - Гроздоберачка от ТКЗС-то в Сухиндол - Снимка на млада модерна жена, по-скоро с вид на чиновничка. Облечена е с тип мъжка извезана риза (с подпльнки на раменете), права пола, стилизирана престилка и пафти.

³⁹ Стефанов И, 1974: 383, 407; Минков, Минко, Миграция на населението, София, 1972:54.

⁴⁰ Т. Живков ,т.3, 1985: 83.

Прическа от 40-те, с ярко червило. С една ръка на кръста, а в другата с лекота държи препълнена кошница с грозде.

Април 1954 г. - корица на сп. „Наша родина“ 4 бр. - Подготовка в комбайнерско училище гр. Мездра - Млада усмихната жена затяга гайка на комбайн. Облечена е с дебела мъжка ватенка. С къдрава прическа и малка червена забрадчица, със светло червило.

Юли 1955 г. - сп. „Наша родина“ - „Лято в Пиринския край“ - Силна руса девойка с класове в ръце. С бяла риза, с навит високо към раменете ръкав. С къси плитки и оформена на челото коса, полузаметната с бяла кърпа.

На цяла страница в сп. „Жената днес“ 2 бр. от 1956 г. е трактористката Янка Спасова, красива, уверено стъпила с един крак на трактор, с омазани със смазка ръце. Облечена е в синьозелен, мъжки, дочен широк панталон и горнище, с добре оформена коса и с малка червена забрадка.

Описаните модели за подражание значително се различават от вида на българските селянки, отразен в съществуващите общи снимки от периода. Жените винаги са разположени на заден план, зад поставени щайги, със събираната от тях продукция. С изключение на една или две в групата, които са с градски тип поли (дори панталони) и блузки, преобладаващата част носят странна смесица от части от носии, зле ушити плътни блузи и груби, ръчно плетени жилетки от домашна вълна.

Периодът от края на 40-те и 50-те години на XX век е време на изключителен дефицит и повечето от констатациите, дори на агитаторките по селата, са че облеклото на селското население става все по-мизерно. През 1945-1946 г. от членки на ОФ и ученички от девически професионални училища в цялата страна се организират ударни „шивашки бригади“ за безплатно ушиване на дрехи, с което трябва да помогнат на селото в създаването на ново облекло. Акциите се съчетават с планираното раздаване на оскъдните „наряди“ - полагаемите се на семейство платове. От дописка до редакцията на в. „Народен женски глас“ добиваме представа за посещението на трудова шивашка бригада при д-во „Яна Лъскова“ в с. Веселие, Бургаско на 21.10.1945 г., от която става ясно, че агитационните прийоми са усвоени на висота:

„Никой в селото не знае за пристигането на бригадата. Камрионът спира пред училището. Всички са изненадани. Бригада от града дошла да ни шие без пари. Бригадирките бързо се настаняват в училищния салон. Обявяват си съревнование коя повече и по-хубави неща ще ушие. От селото донасят шевни машини. Започва се работа. На групи срамежливо влизат отрудените селянки при нас и всяка носи

нещо за шиене. Преди една седмица на селото на всички е даден наряд, американ за ризи или гащи. Чудят се нашите сестри от селото как е възможно да им шием без пари, а макар да си носим. Обед е. Гостоприемното село Веселие се е постарало да ни нагости добре. Часът е 4 и половина. Всичко е приключено. Ушитите ризи са раздадени. Няколко младежи обличат новите си ризи, за да отидат на сватба с тях. Девоиците разглеждат новите си рокли. Селянките грижливо притискат ушитите си работи. Всички са доволни. Качваме се на камиона. Една от бригадирките дава отчет за свършената работа. Ушити са: 7 дамски рокли, 3 дамски блузи, 4 чифта детски гащи, 3 детски ризи, 7 чифта мъжки гащи, 22 мъжки ризи и 13 комбинезона. След отчета бригадирката говори за единството между работници и селяни, за положението, в което се намираме днес при зловния вой на опозицията. Накрая тя казва: „Другари селяни, ние искаме от вас само едно: да оцените дейността на вашия защитник ОФ и на 18 ноември с гордо вдигнати чела да гласувате за свободата на вашите деца, за ОФ“⁴¹.

Според представените отчети при посещенията се изработват по няколко броя детски и женски рокли (само в един случай е споменат сукман), блузи и поли, мъжки ризи, долни мъжки гащи, женски кюлоты. Преработват се стари дрехи в поли и детски палта, кърпят се мъжки панталони. След 1949 г. се поставя акцент върху организирането на земеделски домакински курсове и изложби от Служба земеделие при Околийските народни съвети. Участничките шият и работното облекло - престилки за членовете на ТКЗС. Най-добрите курсистки се възнаграждават с така липсващия плат - до 3,5 м.

Проблемите с купонната система и липсата на материали се задълбочават и описанието им преобладава в докладите, сигналите и изказванията⁴². „Направи ми впечатление лошо облеченото население. Всички се оплакваха, че малко наряди получават, особено тази година, което е създадо едно много лошо настроение между жените и сочат това за причина за слабите посещения на дружествените събрания“- Доклад от посещение в Годеч, 1949 г.

„В града (Берковица) всички курсисти (курсове за ликвидиране на неграмотността) се проявили много прилежни и добри ученици, затова им отпуснали по два метра хасе и два метра американ. Тук се

⁴¹ Ф. 7, опис.1, арх. ед. №60 С.807 Дописки до редакцията на в. „Народен женски глас“ С. 117.

⁴² Фонд 7, опис 1, арх. ед. 45 С. 5); (Фонд 7, опис 1, арх. ед. 45 С.34); Фонд 7, опис 1, арх. ед. 45, с. 81б.

чувства липсата на облекло и казват, че малко наряди идвали. Направили изложение до националния съвет. Населението е много окъсано“ - Доклад за посещение в Берковска околия.

„За бременните жени почти нищо не се отпуща, 90 метра тензух отпуснали за с. Търнава, а имат 25 бременни жени . Искат по селата навреме наряда. Да се отпускат комплект бельо и за бебетата по селата. За града имало отпуснати 4 000 шушони, а за селото - само 1 000. От районния съюз отпуснали за селата танкови обувки, които не им вършат работа. Искат корекция на такива несъобразности“.

Новата трудова заетост на жените, липсата на достатъчно време за традиционната ръчна изработка на дрехите, предоставянето на определени и ограничени видове плат чрез установените „наряди“ оказват силно въздействие върху облеклото в българското село. Все по-малко се правят домашни тъкани и дори при тяхното ушиване се прибегва до помощта на отделни изкарали курсове или самоуки шивачки. При скромната наличност на фабрични памучни и вълнени материи дрехите се преработват, използват се остатъци от стари домашни тъкани и облекло. В запазените информации от местните жители често носталгично се споменават старите носии. Подчертават се предимствата им по отношение качеството на материала, а също на тяхната кройка и форма - „като е по-широко повече трае, защото навсякъде мърда при движение и не се търка, а сега е тясно и повече се къса“, „сукното се носи девет години“ или „откак стана ТКЗС все по-тънки работи почнаха да носят“⁴³. Споменатите „тънки работи“ се тълкуват от наблюдателите на процеса като равнозначни на модерни и хубави.

В българската традиция не са оформяни дрехи (най-вече женски) със специфично трудово предназначение, използват се стари поизхабени облекла. В новите условия от съществуващия снимков материал във вестници и списания се вижда, че на полето старите носии продължават да се доизносват, но някои по-млади жени вече са с поли и блузки. Все пак трябва да се отчита фактът, че в повечето случаи изображенията са с пропагандна насоченост. Забелязва се навлизането на панталона и има сведения, че дори по-възрастните оправдават носенето му заради удобството при работа - „че на полето, навещаеш се, изправяш се - все закрито“. Готовите, „тип работнически“ дочени дрехи, в синьо и зелено са представяни и възприемани като престижни за времето си. Те включват куртки, панталони и гащеризони (за някои

⁴³ Пирински край, 1980:278.

механизатори) и памучни ватирани полушубки, т. нар. „ватенки“. На един по-късен етап се стига до употребата на популярните сини манти (престилки), с права кройка, копчета отпред и дълъг ръкав, които се слагат над дрехите.

В ежедневието на жените използваните доскоро фусти и фустани се сменят с просто скроени дрехи. Появява се „градската рокля“ с предно закопчаване, с дълъг или къс ръкав, от евтина фабрична басма или бархет. По стечение на обстоятелствата тя се превръща в определяща за селската жена, запазена и днес в облеклото на най-възрастните. За да се компенсира липсата на плат масово се прилага ръчното плетиво. Особено практични и широко разпространени са жилетките без ръкав или с дълъг ръкав от груба, домашна вълна в естествен цвят, изпълнени с различни плетки, които непрекъснато се доразвиват и споделят. Комплектите - с пола и блуза, от еднаква, по-плътна материя, наричат „костюмчета“. Обличат ги на сватба или при провеждането на новите официални празници и чествания. Видът на връхните женски дрехи, изработвани и преди от местните занаятчии, вече се определя от предлаганите в ограничен брой и вид готови палта, просто скроени, вълнени за зимата или памучни (шлиферни) за пролетта и есента.

Вързаната на кръста престилка остава в употреба. Пристрастеността към нея не може да се обясни само с удобството при извършването на определен тип дейност. В традиционния начин на обличане нейното предназначение е много повече от допълнение. Като един от разгаданите женски символи тя е атрибут в традиционните обреди от раждането, през сватбата, до погребението. В миналото тази част от костюма, благодарение на местната специфика в изработката и украсата, е сред най-ясните знаци за местопроизход, обозначаващ принадлежността към всяко село. В средата на ХХ век домашно тъкана (едноплата или двуплата), тя все още се изработва с различни по съдържание орнаментика, рисунък, колорит и композиция в отделните райони. Приготвянето на престилки за чеиз, „за прикя“ остава съхранено до късно, но те вече се даряват на сватбите, ушити от шарена памучна басма, какъвто става и техният общоприет вид.

Новост в облеклото на селските жени е повсеместното носене на долно бельо с къс крачол от памучен трикотаж. Споменава се, че някои девойки имат и ушити копринени колани, за прикачване на чорапи. Повечето ги връзват (придържат) с връзки, с ластиси под/над колената. Всички използват ръчно плетените къси вълнени чорапи и терлици. Красивите „везани чорапи“ продължават да се приготвят за дарове в

отделни села или в отделни семейства. Наличието на женските обувки и техният вид е в зависимост от ограничените за времето доставки. Цървулите са заменени с гумени *галоши*, *кленки*, по възможност гумени ботуши. През лятото се обуват с гуменки - платненки от плат с гумени ходила или с грубите първични чехли налъми.

Употребата на забрадката също проявява голяма устойчивост. При работа на полето и у дома жените забраждат косите си с бели или шарени готови памучни кърпи. Зимно време главите се покриват с шалове от фабрични вълнени платове. При младите косите започват масово да се подстригват (нещо недопустимо в българската традиция) и да се къдрят „на *апарат*“. Но голяма част от възрастното поколение продължава да пази дори допълнително направените плитки от собствената им, отделена при ресането коса, и с напредването на възрастта да ги прикачват под забрадката. Сребърните накити, нанизите от жълтици изчезват от украсата и са заменени с гerdани от разноцветни мъниста или изкуствени материали.

Традиционният мъжки костюм окончателно преминава в съвременен, състоящ се от панталони и свързаните с тях дрехи за горната част на тялото, представляващи грубо скроени сака. Старата носия се използва само от по-възрастните, които запазват последните следи от традиционното облекло. Всекидневните панталони се правят от черен, домашно тъкан вълнен плат. По-рядко се срещат ватирани панталони с горни и долни дрехи, пригодени към местните климатични условия. Ризите се шият с т. нар. градска кройка от домашно синьо или сиво платно, на бели и черни райета или квадратчета. Съществуват сведения, че старите ризи, част от носията, се скриват и се носят под новите. Младежите обличат за празник съвременни бели ризи, често с навити ръкави, които подпъхват в панталона, със силно пристегнат в кръста колан. Поясът, един от знаковите елементи в народната носия и символ на рода, се слага само от старите мъже. Най-широко разпространени от горните дрехи са домашно плетените на ръка вълнени фланели (пуловери), без ръкав и с дълъг ръкав. Долното мъжко облекло от домашно тъкано платно все повече се заменя от трикотажни сиви и бели - фланела и гащи с дълъг крачол. Чорапите са вълнени и ръчно плетени. За работа се използват гумени цървули. Всички мъже, с изключение на старците, в делник и в празник носят каскети.

От връхните дрехи в селата навлиза полушубката от домашен или фабричен вълнен плат. Кожух от овча кожа притежават по-малко семейства. Старите дълги бели кожуси се заменят с къси, кафяви, просто оформени. Най-често срещаните констатации от етнографската

теренната работа са, че представителният дълъг, подплатен и украсен с кожа кюрк е изчезнал от употреба, което никак не е случайно в описаната ситуация от средата на XX век. Това е връхната дреха, която в миналото най-точно информира за състоятелността и е в основата на точни определения за положението на мъжа в социалната йерархия, където е отредено: *“кюрк до кюрк да седи, салтамарка до салтамарка”*⁴⁴. Продължават да се използват овчарските ямурлуци с тяхната голяма трудова практичност.

Съществени промени настъпват в облеклото на децата от най-ранната възраст до тръгването им на училище. Майките престават да повиват новородените в установените според традицията риза на бащата, женска престилка или разкъсани в деня на раждането стари дрехи. Приготвят се пелени от фабрична бяла памучна тъкан - бархет (с чиято доставка се срещат огромни трудности), които оплитат с бели памучни или ленени конци. Над тях бебето се увива с горна пелена, купена или по-често домашно изработена от вълнена прежда. Повечето детски дрехи са плетени, при по-малките това е комплект от вълнен панталон и блуза с шапка и шалче в същия цвят, т. нар. *„ескимосче“*. По-големите носят пуловери, жилетки и плетени рокли. С подръчни материали се шият къси и дълги панталони, рокли и зимни палта. Децата се обуват в гуменки или груби сандали през лятото и гумени ботуши или високи кожени обувки с връзки през зимата. На главата всички носят вълнени качулки, вълнени шалове за момчетата, кожени шапки с наушници и каскети за момчетата.

Безцветни, еднообразни, бедни и съчетаващи най-различни форми - така изглеждат новите дрехи на българското село от 50-те години на XX век. Такова е и общото впечатление от целия визуален архив от снимки и документални кадри, и дори от игралните филми, възхваляващи промените. Излезли от употреба и грижливо прибрани в раклите остават прекрасните носии, извадени впоследствие при етнографските експедиции и попаднали в музеите. В проведените теренни работи на българските етнографи от средата на XX век новата обстановка в селото не е обект на проучване. Тяхната изключително актуална цел е друга - спешно да се съберат последните остатъци от традиционното облекло. В хода на направените изследвания категорично се отбелязват ускорената замяна на местните носии с по-нови съвременни дрехи, както и общото заличаване на

⁴⁴ АЕИМ 847-II.

етнографските особености в отделните райони и групи население⁴⁵. За съжаление единствените останали обобщения (а вероятно и единствено допустимите за времето) са, че новото облекло е пригодно към създадените условия на труд и бит и отговаря на естетическите и хигиеничните изисквания на трудовото население.

Едно общество може да бъде разбрано единствено чрез изучаване на способите за общуване, които му принадлежат, и на посланията, които те носят. Контролът в създаващото се тоталитарно управление е строг и се въвежда регламентирането на определен тип поведение чрез дрехата. В новото социално производство на значения всякаква връзка с традиционното трябва да бъде разрушена. Тук не става дума само за навлизане на новото градско облекло или модата, което е част от започналия процес на модернизация в българското общество. Целта е да се ликвидират знаците на селската общност, каквато е съществувала до момента и гордостта от обозначаването чрез с тях. Настъпва краят на традиционното облекло като резултат от изчерпването на неговата знакова значимост за общността, която е под непрекъснат натиск за трансформация и заличаване. Със своя национален, и същевременно селски костюм, селяните не могат да подчертаят своеобразието на съсловието, към което принадлежат⁴⁶. Това е времето, в което българският селянин се отказва от своите традиционни знаци. Те, както и „думите“, според Н. Елиас живеят, докато отзвукът от миналия опит и ситуация запазва актуалната си стойност и функцията си в актуалното битие на обществото, докато следващите поколения могат да извлекат от смисъла им своите собствени познания. Те постепенно умират, ако с тях вече не се свързват никакви функции, никакъв опит от актуалния обществен живот⁴⁷.

Поради връзката на традиционното облекло с обичаите и обредите до средата на XX век в редица селища местните носии все още се съхраняват за участие в семейните и календарните празници. В своя класически за знаковостта на облеклото труд П. Богатирьов обобщава, че *„Делничната дреха се явява преди всичко вещь, празничният костюм - преимуществено знак“*⁴⁸. Посланията са най-ярки и

⁴⁵ „Пирински край“, 1980:265,275,279,287,292,297,298,327,335, „Двупрестилчената носия“: 6,53,99, Велева, М., 1971:80, „Добруджански край“:246, „Софийски край“:84, 92,133 ,135,136 , 138, 287 „Ловешки край“:192, Гина Кръстева Нождарова, „Народната носия в Панагюрище, Поибрене и Средногорец“ С.:184.

⁴⁶ Богатирьов 1971:322.

⁴⁷ Елиас1999:69,70.

⁴⁸ Богатирьов 1971: 348, 351, 353.

разпознавани най-добре в празника, когато се осъществяват реалните социални контакти - в знаковото време на дрехата. Традиционният костюм изчезва окончателно с масовото навлизане на съвременните дрехи в празничното облекло на селото. Случващото се е провокирано от преосмислянето, разрушаването и отмирането на самите народни празници и обичаи. Както всички останали процеси на времето и този не протича спонтанно, а е дирижиран от партийни директиви, според които неориентираният селянин трябва да се лиши от *„дребнособственическата си природа, хилядолетните индивидуалистически привички и предразсъдъци, придобити от старото общество“*⁴⁹.

На първо място в условията на социализма се извърши формиране на нов, единен, научно-атеистичен мироглед. За изграждането му спомагат: повишаването на просветното равнище чрез обучението, съзнателната научно-атеистична пропаганда, проникването на марксистко-ленинската идеология и помощта на средствата за масова информация - печат и радио. Негов носител е главно младото, трудово активно население, което най-бързо и най-лесно скъсва с традицията. Сред най-възрастните се запазват някои представи и поверия, но съществуват само като спомен, без мирогледна функция. Това са обективните предпоставки, които довеждат до разрушаването и отпадането на много традиционни обичаи, както и на цели празници. Процесът протича с различна скорост и засяга в различна степен отделните компоненти на обредния комплекс. Взето в рамките на цялата система, най-лесно се разрушават и отпадат обредно-магическите практики, свързани с конкретните стопански дейности.

Трудовите празници, обичаи и обреди съпровождат от векове земеделския труд и животновъдство и отразяват определени познания за природата, за цикличността и смяната на годишните сезони. Обредната им насоченост, в която участва самият земеделец, включва както осигуряването на плодородие на земята, така и благоденствието на неговото семейство и продължаването на рода. Свързаните с животновъдството практики се групират около осигуряване на приплода, предпазване на животните, надояване и раздаване на първото мляко, изкарване на животните на паша и др. Повсеместно, окончателно и най-бързо изчезва празнуването на *„оброк на имота и добитъка“*, което произлиза естествено от преминаването на земята, работния

⁴⁹ Живков, т. 1, 1985: 469, 470.

добитък, стадата и селскостопанския инвентар в ТКЗС⁵⁰. С ликвидирането на частната собственост трудовите обичаи, свързани със земеделието, загубват същността си, а обредите и обичаите за опазването на животните отмират. След колективизацията някои получават „ново съдържание“.

Традиционно при жътва изплетената от класове „брада на нивата“ се занася на стопанина, който я съхранява под своя покрив до началото на сеитбата, когато чрез оронените ѝ зърна отново връща растителната сила на земята, на нивата. През 50-те години на ХХ век в някои райони по време на жътва първият ожънат сноп вече се изправя не пред собственика на земята, а пред председателя на ТКЗС-то, който символично оставя пари върху него. Изплитането на „брада на нивата“ също се трансформира в празничен и заключителен акт, в който взема участие челната бригада. *“Около окичената с цветя брада играят хоро, след което брадата се отрязва от най-добрата работничка. Брадата се поднася на председателя на ТКЗС, който я приема, дава оценка на извършената работа и поздравява всички с прибирането на реколтата. Този завършващ момент се отбелязва с уреждането на обща трапеза”*⁵¹.

Целостта на редица обичайно-обредни структури е нарушена още през първите две десетилетия на ХХ век. Тогава, под въздействието на Българската православна църква, се забелязва отказ от някои от практиките, почиващи на стари, паганистични вярвания. В новите условия с традиционната обичайна система на българите има право да се занимава само държавата / партията, която си е намерила регулатор - вярата в атеизма. В тритомната „Етнография на България“ четем много оптимистично представената ситуация, че: *„Революционният подем на народните маси изхвърля от бита всичко, свързано по един или друг начин с идеалистическия мироглед и църковнохристиянската идеология и практика”*⁵². Българската православна църква трябва да стане невидима за обществото, да съществува единствено заради историческите си заслуги в миналото по съхраняването на национална идентичност и да функционира като „национален музей” или „паметник на културата”⁵³. В ход е политиката на разделение на Църквата от държавата (по-скоро от обществото), което означава, че публични прояви на „неатеизъм“ са считани за неприемливи и враждебни. Още през 1945 г. обучението по

⁵⁰ Етнография на България, т. III: 139, 152, 140, 158).

⁵¹ Етнография на България, т. III, цит. съч.: 230.

⁵² Етнография на България, т. III :152.

⁵³ НРБ :197-199, 360.

религия е премахнато от училището. В края на 50-те години ХХ век държавата / партията вече контролира посещенията на църковните богослужения и педантично провежда мероприятия, за да намали влиянието на църковната институция. Всяко от вероизповеданията в страната поотделно, и въобще религията като цяло, са обект на масиран натиск и на масови репресии.

Предстои заличаването на родовите празници и обичаи, свързани с почитането на християнски светец или на свръхестественото същество, т. нар. „*стопан*“, „*наместник*“, възприемани като покровители на семейството, на родствената група или на селския колектив. Отбелязването на празниците на обществения, семеен или личен патрон-закрилник са типични за цялата българска етническа територия и включват: семейно родовата служба, сбор, общоселската служба (черква, курбан) или съответния храмов празник. Религиозно-християнските обреди започват демонстративно да се отхвърлят като идеологическа форма от епохата на капитализма, в т.ч.: прекадяването на колача и житото, освещаването им в дома или в църква от свещеник, литургията в чест на светеца. Празнуващите трябва да влагат „ново съдържание“: „...*чрез осмислянето на празника не като посветен на светеца, от когото се очаква закрила и помощ, а като празник на семейството, по повод на който на дружна трапеза и веселба се събират роднини и приятели*“⁵⁴.

През 60-те години ХХ век се открива нов момент в изграждането на социалистическата празнична система. На много места в страната (Софийски, Благоевградски, Бургаски, Пазарджишки и др. окръзи) се раждат празници и обичаи, подобни на родовите - тържествени ежегодни или периодични срещи, с основната идейна насоченост да се изрази почит „към общественно-политическото и културно израстване“ на бивши съселяни от дадено семейство, родствена група или селския колектив. Един вид признателност към новия „*стопан*“, към новия покровител, от когото се очаква закрила и помощ. Традиционните селски служби и сборове започват да се компенсират със събори с определена политическа или културна тематика, регионални тържества и надпявания, с участието на колективи за художествена самодейност, на които се събират и бивши жители на селото и високопоставени гости.

Под силно въздействие попадат семейните обичаи и обреди, и особено сватбените. От 1945 г. в страната като единствено законен е утвърден гражданският брак. Църковният брак е възможен, но се

⁵⁴ Етнография на България, т. III, цит. съч.:152.

извършва вече допълнително и не е желателно публичното му афиширане. Тежките икономически условия в селото позволяват да се наложи по-опростена форма на сватбата. Част от обредните комплекси се запазват, но нямат обредно съдържание. Във венчалните женски дрехи се включва новата сватбена рокля. В много отношения булчинското облекло е облекло-модел за обредно поведение в традиционната българска култура. Подмяната ѝ е най-сигурното доказателство, че знаците на традиционното облекло умират.

От края на XIX до средата на XX век народните календарни празници и обичаи все още съществуват като устойчива и жизнена система в бита на селското население. Промените, целящи тоталното им откъсване от църковния календар, довеждат до цялостното им разрушаване и обезличаване. Създава се нова социалистическа празнична система, обогатена с идейно съдържание. Така Бабинден, Трифоновден, Гергьовден стават Ден на родилната помощ, Ден на лозаря и Ден на овчаря и т.н. Въведената от Светия синод в края на 1968 г. календарна реформа веднага се използва за вече „по-спокойното“ празнуване, извън църковната традиция, на именните дни - „по-стар стил“. Препоръчва се да се съхраняват тези обичаи и обреди, които се отличават със своя „развлекателен характер“ - „*такива са коледуването, сурвакането, лазаруването и кукерските обичаи и игри. ...те се изпълняват за забава и развлечение, много често в рамките на художествената самодейност и устройваните празници на народното творчество*“⁵⁵.

Различните поколения в българското село не просто се разминават в отношението си към традиционното. Младите хора масово и завинаги скъсват със селото и с възможността да се занимават със селскостопанско производство. Пред избора да се превърнат в „превъзпитани селяни-кооператори“ те избират да се присъединят към толерираната от новата идеология и афиширана като управляваща работническа класа. Достигнат е един своеобразен връх в развитието на вътрешномиграционните процеси в България⁵⁶. На всеки хиляда души, живеещи в села, 234.8 се преселват в друго населено място, или близо всеки четвърти селски жител става мигрант. В селата вече няма нито

⁵⁵ Етнография на България, т. III:139.

⁵⁶ Борисов, Здравко „Географски особености на миграциите на селското население в България“, В: Население 1/1990, 49-58; „Демографската катастрофа. Патриотични семинари“, С. 2010:116; НСИ, Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства през 2001, Т. 1, Население, кн. 6 Миграция на населението, с. 11-35.

скрита безработица, нито излишна работна ръка, напротив - в редица селища и райони в селското стопанство се чувства нейният недостиг. Селото започва да се характеризира със значително по-висок относителен дял на старци в сравнение с града, докато преди 1946 г. се наблюдава обратното. От 1951 г. раждаемостта в страната непрекъснато намалява, като нивото ѝ спада до едно от най-ниските в Европа. В селата темпът е най-бърз - от 42,6‰ през 1911 г. на 14,4‰ през 1966 г. Интензивната вътрешна миграция, предимно на млади хора, довежда до деформация на възрастовите структури, подчертано стеснено възпроизводство на селското население и бързото му застаряване.

Притиснат от една мощна тоталитарна система, българинът става постоянен мигрант в своята държава. По пътя към малкия, а впоследствие към по-големия град, няма място за старите традиции, и дори за селския произход. Неслучайно най-разпространените обидни характеристики, с които новите граждани се нападат и до днес, са: „цървул, шаек и... селянин“. Българската народна носия изчезва от представите за облекло, за нея няма приложение нито в делника, нито в празника. На площади, стадиони и манифестации, на организираните мероприятия по посрещането на някой виден гост тя се появява в своя нов, сценичен вариант, част от художествената самодейност, осъвременявана и преработвана от най-различни „творчески“ виждания. За да я видим в съвременните шоу програми, в изумителни кичозни варианти, в бликащи интерпретации, носещи един вид успокоение - какво пък толкова всъщност сме загубили?

ЛИТЕРАТУРА

1. Аренд Хана, Човешката ситуация, София, 1997.
2. Архив на етнографски институт и музей : АЕИМ 847-II.
3. Белчева, Мария, Социално-демографски изследвания и анализи, София, 2004.
4. Богатырев, П. Г. 1971Функция национального костюма в Моравской Словакий. Вопросы теории народного искусства, 297-367, Москва 1971.
5. Борисов, Здравко Географски особености на миграциите на селското население в България, В: Население 1/1990, 49-58.
6. Бурдийо, Пиер , Казани неща, София, 1993.
7. Бурдийо, Пиер, Практическият разум, София, 1997.
8. Вакарелски, Христо, Етнография на България, 1977.
9. Велева, Мария, Двупрестилчената носия, 1971.

10. Груев, Михаил, Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те - 50-те години на XX век, Сиела, 2009.
11. Гълъбов, Николай, Демографският срив в България и възможности за усъвършенстване на демографската политика, С 2005.
12. Данаилов Георги, Изследвания върху демографията на България, част 1, С. 1931.
13. Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, С. 1974.
14. Дочев, Д. Партизаните - мит и реалност, Пловдив, 2004.
15. Елиас Норберт, Що е социология, София, 1999.
16. Етнография на България, Т. 2, С.1983.
17. Етнография на България, Т. 3, С. 1985.
18. Жекова, Ветка, Миграцията в България и нейното отражение върху демографските процеси и структури, В: Население 1-2/2006, 20-40.
19. Живков, Тодор, Т. 1, съчинения, Партиздат, С. 1985.
20. Живкова, Веска, Българското село (1878-1944). (Социологически анализ), С., 1993, Изд. "Аля Наумов".
21. Иванов, Петър, научен ред., „Демографската катастрофа. Патриотични семинари“, Русе 2010.
22. История на БКП, Партиздат, С. 1981.
23. Кръстева Нождарова, Гина, Народната носия в Поибрене и Средногорец, Панагюрско, ИЕИМ, кн. 6, София, 1963.
24. Ловешки край. Етнографски проучвания на България. С. 1999.
25. Матеев, Борис. Движението за кооперативно земеделие в България в условията на капитализма. С., 1967.
26. Минков, М. „Миграция на населението“, С. 1972.
27. Минкова, Станка, Трифон Трифонов, Български дух, душевност и духовност през вековете, С., 2003.
28. Мичев, Николай, Емил Димитров, „Възвратни трудови миграции в България - развитие, оценка и проблеми“, В: Население, година 7, 1989, 2, 53-69.
29. Никола. „Демографска прогноза до 2010“, С. 1992.
30. НРБ от началото до края, Вачков, Д, Знеполски, Ив., Ив. Еленков, М. Иванов, М. Груев, М.Методиев, П. Дойнов, Знеполски, Иван – ред., Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 2011.
31. НСИ, Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства през 2001.

32. Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, С. 1980.
33. Пловдивски край. Етнографски и езикови проучвания, С. 1986.
34. Софийски край. Етнографски и езикови проучвания, С. 1993.
35. Стефанов, Иван 1974: С. 31, НСИ, Т. 1, Население, кн.6 , 2001.
36. Стефанов, Иван, ред. „Демография на България“, София, 1974.
37. Странджа. Етнографски проучвания на България, 1993.
38. Сугарева, Марга, Камелия Лилова, „Демографско възпроизводство в европейските страни след Втората световна война“, С. 2010.
39. Тотев, Анастас, Състояние на земеделската пренаселеност в България. Списание на Българското икономическо дружество, год. XXXIX /1940/, кн. 6.
40. Хаджийски, Иван, Бит и душевност на нашия народ, Избрани съчинения в три тома, т. I, С. 2002.
41. Централен държавен архив на република България. Фонд № 7, опис 1, архивна единица № 141, арх.ед № 50, арх. ед. № 1 арх. ед. № 45, арх.ед №60